

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

AĞAMİRZƏYEVA ESMİRA HƏMZƏAĞA QIZI

**MİLLİ DİLLƏRİN TERMİN YARADICILIĞINDA ALINMALAR
(AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİ MATERIALLARI
ƏSASINDA)**

5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKI – 2016

Dissertasiya AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Terminologiya şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Sayılı Allahverdi qızı Sadıqova**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Nadir Baloğlan oğlu Məmmədli**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Bahar Cumay qızı Cəfərova
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı təşkilat: **Bakı Dövlət Universiteti “Ümumi dilçilik və ingilis dili” kafedraları.**

Müdafiə “_23_” __02__2016-cı il saat __-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi də-rəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “_____” _____ 2016-cı ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi
filologiya üzrə elmlər doktoru:

N.F.Seyidəliyev

IŞIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövrdə elmi-texniki tərəqqi, intensiv informasiya axını, ictimai həyatda baş verən sosial dəyişikliklər, beynəlxalq əlaqələrin inkişafı milli dillərin terminoloji sistemlərini zənginləşdirir. Bu prosesdə dildə həm dilin öz daxili imkanları, həm də başqa dillərdən alınmalar hesabına zənginləşmə gedir. Belə ki, müasir dövrdə dillərin qarşılıqlı əlaqələrinin genişlənməsi, dünya miqyasında gedən qloballaşma prosesləri, bir tərəfdən sözlərin sürətləndirilməklə alınmaların çoxalmasını, digər tərəfdən müxtəlif dillərdə istifadə olunan yeni alınma sözlərin bir-biri ilə həm ifadə, həm də məzmun planında oxşarlığının artmasını zəruri edir. Həmin sözlərin dildə artım tempinin yüksəlməsi dillərin inkişafında özünü qabarıq şəkildə göstərir. Hər bir dilin lüğət tərkibi tarixi inkişaf prosesində müxtəlif dillərin təsiri altında alınma sözlərlə zənginləşmişdir. Bunun əsas səbəbi daha çox təmaslı dil əlaqələri olmuşdur. Elmlərin inkişafı və differensiasiyası, təhsil prosesinin genişlənməsi, texniki nailiyyətlərin tətbiqi və istifadəsinin artması dillərdə sahə terminologiyalarının formalaşmasının əsasını qoymuş və terminlərin bir dildən başqa dillərə keçməsi prosesi baş vermişdir. Dünya dillərinin terminoloji tərkibində alınma terminlər hazırda xüsusi çəkiyə malikdir. Son dövrlərdə leksikologiya və terminologiya sahələrində aparılmış tədqiqatların nəticələri terminlərin sözlərinin üstələməsinə, eləcə də alınma terminlərin dilin ümumişlək leksik qatına keçməsinə də intensivliyin artımını təsdiq edir. Bu terminlər arasında müxtəlif dillərdə eyni mənada və eyni səs cildində olan alınma terminlərin çoxluğu da diqqəti cəlb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, alınma sözlərə və terminlərə dair müxtəlif tədqiqatlar aparılsa da, milli dillərdə alınma terminlər dilçiliyimizdə monoqrafik tədqiqat obyektinə olmamışdır. Bu terminoloji laya aid anlayışların təyini, terminin ümumişlək sözə çevrilməsi, alınma sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri, onların dildə mənimsənilməsi prosesi həllini gözləyən məsələlərdəndir. Bütün bu problemlər milli dillərdə termin yaradıcılığı prosesində alınmaların kompleks şəkildə tədqiqatını aktuallaşdırır. Hazırda ingilis dilinin dünyada geniş yayılması, onun beynəlxalq dil statusu qazanması, yeni anlayış, əşya, hadisə və prosesləri adlandıran sözlərin bu dil əsasında formalaşması ingilis dili ilə əlaqələrin diqqət mərkəzinə çəkilməsini zəruriləşdirir.

Azərbaycan-ingilis dil əlaqələrinin uzun müddət vasitəçi dilin iştirakı ilə gətməsi, ingilis dilindən sözlərdə bədii tərcümənin

özünəməxsus rol oynaması bu amillərin təsiri ilə leksik sistemdə baş vermiş dəyişmələrin xüsusiyyətlərinin həm dil əlaqələri, həm də sözləmə baxımından öyrənilməsi aktual məsələlərdəndir. Yəni, alınma sözlərin semantikasında baş verən dəyişmələr, bu sözlərin dilimizdə müxtəlif səviyyələrdə (fonetik, qrammatik, semantik) linqvistik məsələləri tədqiq olunmamışdır. Lakin dillərin uzunmüddətli qarşılıqlı təsirinə nəticəsində bir dildən digərinə keçən sözlər həm dil əlaqələrini, həm də alınma prosesinin özünü öyrənmək üçün böyük maraq kəsb edir. Bu baxımdan sözləmənin səbəblərini, mənbələrini, alınma yollarını, tiplərini və formalarını, eləcə də, dildə dəyişmələri ətraflı öyrənməyə imkan verir. Xüsusən, sinxron leksikoloji tədqiqatlar, hər şeydən əvvəl, onları alan dilin leksik sistemində alınmaların təsirinə müəyyənləşdirmək baxımından zəngin faktları üzə çıxarmağa imkan yaratması da mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Tədqiqatın obyektı. Dissertasiyanın tədqiqat obyektı milli dillərdə termin yaradıcılığında alınmalardır. Müasir dövrdə dil əlaqələri şəraitində alınma terminlərin müxtəlif dillərə keçməsi belə sözlərin həm say tərkibinin artması, həm də müxtəlif dillərdə yayılmasını sürətləndirmişdir. Ona görə də, tədqiqatın obyektı olan alınma terminlər yalnız Azərbaycan dili deyil, həm də ingilis dilinin materialları əsasında təhlil edilir.

Tədqiqatın predmeti. Dissertasiyanın predmetini Azərbaycan və ingilis dillərində işlənən alınmaların leksik-semantik təhlili təşkil edir. Bu alınma sözlər müxtəlif sahə ilə bağlı terminoloji lüğətlərdən, izahlı lüğətlərdən, Avropa mənşəli sözlərin qısa lüğətindən, Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş bədii əsərlərdən, son illərin dövrü mətbuatından seçilib toplanılmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi dilin terminoloji sistemində xüsusi qat təşkil edən alınma söz və terminlərin kompleks şəkildə öyrənilməsidir. Bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- dil əlaqələrinin dilin leksik sistemində təsirinə və rolunu aydınlaşdırmaq;
- alınma terminlərin leksik-semantik, struktur-qrammatik xarakteristikasını vermək;
- alınma terminlərin yaranma mənbələrini və üsullarını aydınlaşdırmaq;
- alınma terminlərin yaranma tarixini və onun inkişaf qanunauyğunluqlarını dəqiqləşdirmək;
- alınma terminlərin mənşəyini, geneoloji tərkibini müəyyənləşdirmək;

mək;

beynəlmiləl sözlərin mənşə və etimologiyasının ümumi xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq;

- Azərbaycan dilinə keçən alınma sözlərin, terminlərin istifadə sahələrini, həmin sözlərin leksik-semantik, struktur-qrammatik xüsusiyyətlərini aşkar etmək;

- alınma terminlərin Azərbaycan dilində fonetik, qrammatik və semantik səviyyələrdə mənimsənilməsini araşdırmaq;

- milli dillərdə işlənən alınma terminlərin mənimsənilməsinin qanunauyğunluqlarını, spesifikasını vermək;

- alınma terminlərin milli dillərdə sistemə salınması, unifikasiyası və standartlaşdırılması yollarını dəqiqləşdirmək.

Tədqiqatın metod və mənbələri. Tədqiqat işində dilçiliyin ənənəvi tədqiqat üsullarını özündə birləşdirən təsviri, müqayisəli-qarşılaşdırma metodları əsas götürülmüşdür. Araşdırma zamanı əsas mənbə kimi Azərbaycan və ingilis dillərində müxtəlif tipli lüğətlərdən, nəzəri mənbə kimi bu sahə ilə bağlı müxtəlif dillərdə aparılmış elmi-tədqiqat işlərindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Milli dillərin termin yaradıcılığında alınmalar həm tarixilik və müasirlik baxımından, həm də nəzəri və praktik aspektdə ilk dəfə monoqrafik şəkildə tədqiq olunur. Araşdırma ingilis-Azərbaycan dil əlaqələrinin fərqli formalarının (təmaslı və təmassız) Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə, zənginləşdirməsinə təsirini öyrənməyə əsas verir, beynəlmiləl terminlər ayrıca qrup kimi təsnif edilərək araşdırılır. Tədqiqat prosesində ingilis, rus dili vasitəsi ilə alınmış beynəlmiləl sözlər, eləcə də müasir dövrdə siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr, həmçinin elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı dildə yer alan alınma terminlərin xüsusiyyətləri həm ayrı-ayrılıqda, həm də müqayisəli şəkildə araşdırılmasıdır. Onların fonetik, qrammatik, semantik xüsusiyyətləri və dildə qeyd olunan səviyyələrdə mənimsənilməsini şərtləndirən amillər ətraflı şəkildə tədqiq olunmuşdur.

Milli dillərdə alınma terminlərin leksik-semantik, struktur-qrammatik, milli terminologiyanın formalaşmasında funksional xüsusiyyətləri, mənşəyi, alınma prosesinə təsir göstərən amillər, onların inkişaf istiqamətləri, ümumişlək leksikaya cəlb olunması, mənimsəmə prosesi və mərhələləri, lüğət tərkibi və lüğət fonduna güclü təsiri, dəyişiklikləri, eyni mənsədən törəyib formaca dəyişən morfemlərin genetik əlaqəsi sistemli şəkildə tədqiq olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat dil əlaqələri-

nin forma və növlərinin sözləmə prosesinə təsirinə açılmasına, transkripsiya və transliterasiya yolu ilə ingilis dilindən alınmış terminlərin dildə mənimsənilmə meyarlarının müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı nəzəri istiqamətlərin dəqiqləşdirilməsinə zəngin faktlar verir. Bununla yanaşı tədqiqatın əsas predmeti olan Azərbaycan və ingilis dilinin qarşılıqlı əlaqələri əsasında dillərin lüğət tərkibinin zənginləşmə prosesi müəyyənləşdirilmişdir. Praktik cəhətdən isə dissertasiyadan əldə olunmuş nəticələrdən və materiallardan müxtəlif sahələrə aid çoxdilli və izahlı lüğətlərin, o cümlədən beynəlmiləl sözlərlə bağlı lüğətlərin hazırlanmasında, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində alınmaların unifikasiyasında, terminologiya, leksikologiya və leksikoqrafiyaya aid dərslərin, eləcə də metodik vəsaitlərin yazılmasında istifadə oluna bilər.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Müdafiəyə aşağıdakı müddəalar çıxarılmışdır:

- dillərdə qarşılıqlı əlaqələrin genişlənməsi milli dillərin lüğət tərkibini zənginləşdirir;
- alınmaların tərkibində qrammatik elementlər, şəkilçilər milli dillərdə bir morfem kimi müstəqil işləyə bilər;
- milli dillərdə işləyən alınmalarda özünü göstərən çoxmənalılıq, sinonimlik, dubletlik aradan qaldırılmalıdır;
- milli dillərdə anlayışlar daha çox dilin öz daxili imkanları hesabına yaranmalıdır;
- alınmaların milli dillərdə fonetik, qrammatik, semantik cəhətdən mənimsənilməsi yolları unifikasiya edilməlidir.

Tədqiqatın aprobeiası. Müdafiəyə təqdim olunmuş dissertasiya işi Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Terminologiya şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat işinin əsas müddəaları haqqında elmi konfranslarda, elmi seminarlarda məruzələr edilmişdir. Tədqiqatın əsas məzmunu AAK-ın tələblərinə cavab verən (Terminologiya məsələləri, Dilçilik məsələləri və s.) elmi məcmuələrdə nəşr olunmuşdur.

Tədqiqatın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından və ingiliscə-azərbaycanca lüğətdən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, metod və mənbələri, aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın birinci fəslı “Dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi prosesində alınmalar” adlanır. Bu fəsildə dillərin qarşılıqlı zənginləşmə prosesi, terminalma hadisəsi, terminalma ilə sözalma arasında oxşar və fərqli cəhətlər, beynəlmiləl söz və beynəlmiləl terminlər araşdırılmışdır. Birinci fəslin birinci bölməsi “Dillərin qarşılıqlı inkişafının alınmalarda təzahürü” adlanır. Bu fəsildə dillərin qarşılıqlı təsiri dillərin daşıyıcıları arasında əlaqələrin yaranmasının nəticəsi kimi aydınlaşdırılır. Xalqlararası, millətlərarası əlaqələrin təşəkkülü tayfa və qəbilələrin yaranma dövrü ilə bağlı olduğundan qədim bir tarixə malikdir. Millətlər və xalqlar tarix boyu bir-biri ilə qarşılıqlı təmasda olmuş, iqtisadi, mədəni, dini, siyasi, eləcə də digər sahələrdə bu təmas ünsiyyət vasitəsi olan dilin köməyi ilə həyata keçmişdir. Çünki əlaqəyə girmək, ünsiyyətdə olmaq üçün dil başlıca vasitə olub ictimai mahiyyət kəsb edir. “Dilin ictimai mahiyyətindən danışarkən insan cəmiyyətinin inkişafında baş verən dəyişmələri də nəzərə almaq lazımdır, çünki dil cəmiyyətin inkişafının bütün sahələrini daha geniş və daha ətraflı əks etdirmək qabiliyyətinə malikdir”¹.

Əlaqələr prosesində təmasda olan iki ayrı dil daşıyıcısından biri ona məlum olmayan əşyanın, məfhumun adını digər dildən almışdır. Deməli, başqa dilə məxsus sözün dilə gətirilməsi müəyyən ehtiyaclardan irəli gəlmişdir. Hər bir dilin formalaşması onun daşıyıcısı olan xalqın inkişaf tarixindən, məskunlaşma yerindən, əlaqədə olduğu başqa dillərin təsirindən asılıdır. İctimai-siyasi prosesdə qohum və qohum olmayan millətlər arasında müxtəlif səciyyəli əlaqələri ayırmaq mümkündür. Ticarət, mədəniyyət, siyasət, sosial və s. əlaqələr vardır. Bir-biri ilə əlaqədə olan dilləri onların qohumluğuna görə üç növə ayırmaq olar: 1) qohum dillər arasında əlaqələr; 2) qohum olmayan dillər arasında əlaqələr; 3) qarışıq əlaqələr. Qeyd etmək lazımdır ki, dil əlaqələrini başqa şəkildə də səciyyələndirmək olar: 1) eyni sistemli dillər arasında əlaqələr; 2) müxtəlif sistemli dillər arasında əlaqələr; 3) qarışıq əlaqələr. Göstərilən əlaqə növlərindən birinci ikisində əlaqə iki dil arasında gedə bilirsə, üçüncü növ, yəni qarışıq əlaqə ən azı üç dilin qarşılıqlı təsirini nəzərdə

¹ Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı, Maarif, 1980, s.10.

tutur. Qarışıq əlaqə həm birinci, həm də ikinci növ əlaqəni özündə birləşdirir.

“Dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi məsələsi millətlərin və xalqların, onların mədəniyyətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı zənginləşməsinin qanunauyğunluqlarından doğur. Dillərin bir-birini zənginləşdirməsi, başqa sözlə desək, dillərin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində bir dilin başqa dildən söz alması əksər hallarda dillərin təbii ehtiyacından bəhrələnmişdir. Yeni yaranan məfhum və anlayışları ifadə etmək üçün dilin özünün müvafiq vahidləri olmadıqda başqa dilə müraciət olunur, digər dilin leksik sistemindən söz və ifadələr alınır”.¹

O.S.Axmanova “alınma” terminini belə təyin edir: “Yeni anlayışları ifadə etmək, əvvəlcədən mövcud olan anlayışları diferensiallaşdırmaq, qabaqlar məlum olmayan predmetləri əks etdirmək üçün digər dillərin lüğət fondundan faydalanmaq”.²

Sözün alınmasının başlıca səbəbi həmin sözün adlandırdığı əşyanın, predmetin, prosesin, hadisənin, anlayışı alan dildə ifadə olunması üçün müvafiq sözün yoxluğudur. Müvafiq sözün yoxluğu anlayışı bildirmək üçün ya dilin öz imkanlarından, onun söz yaradıcılığı vasitələrindən istifadə etməklə yeni sözün yaradılmasını, ya da başqa dildən sözalmanı zəruriləşdirir. Belə bir proses ayrı-ayrı dillərə deyil, bütün dillərə xasdır. Yəni hər bir dil başqa bir dildən söz alır. Azərbaycan dilində ərəb-fars və rus dillərindən alınmalar çoxluq təşkil edir. Avropa dillərinə aid alınma sözlər Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsilə keçmişdir. Qeyd olunan cəhət dillərin qarşılıqlı əlaqəsindən doğur. Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi isə müxtəlif dil daşıyıcılarının iqtisadi, siyasi, ictimai, mədəni əlaqələri fəvqündə gerçəkləşmişdir.

Müasir dövrdə dilə daxil olan alınma sözlər problemi bir çox dillər üçün yenidən aktuallıq kəsb etməyə başlamışdır. Alınma sözə müraciət etmək intralinqvistik və ekstralinqvistik səbəblər kompleksindən bəhrələnir. Ekstralinqvistik səbəblər sırasında siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni sahələrlə bağlı həyata keçirilən dil əlaqələri durur.

Qloballaşma və inteqrasiyanın böyük vüsət aldığı bir dövrdə yer kürəsinin müxtəlif ərəzilərində yaşayan xalqlar arasında əlaqələr yaranır. Müstəqil, suveren dövlət başqa dövlətlərlə iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqə və əməkdaşlıq yaradır, müxtəlif sahələrə aid dövlətlərarası müqavilələr

¹ Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, Maarif, 1988. s.38.

² Axmanова О.С. Словарь лингвистические терминологии. Москва, 1966, с.151.

bağlanır. Elmi-texniki tərəqqi müxtəlif dillərdən sözlərin alınmasına şərait yaradır. Çoxkanallı və rəqəmsal televiziya ayrı-ayrı ölkələrin telekanallarında gedən verilişləri izləməyi reallaşdırır. İnternet səhifələrində dünyanın, demək olar ki, bütün işlək dillərində məlumatlar yerləşdirilir. Bütün bunlara görə müasir dövrdə termin yaradıcılığının əsas yükü dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin payına düşür. Şübhə yoxdur ki, elmi-texniki tərəqqinin yeni nailiyyətlərinin, müasir texniki və məişət əşyalarının, vasitələrinin, müxtəlif elmlərlə bağlı anlayışların adlandırılmasında beynəlxalq dillər aparıcı rol oynayır. Nəticədə, Avropa mənşəli yeni sözlərin, terminlərin sayı sürətlə artır. İnformasiyanın ötürülməsi və qəbulunun sürətlənməsi hesabına Avropa mənşəli yeni sözlər hər bir dilin daşıyıcısına qısa zaman kəsiyində çatır. A.Axundov yazır: “Müstəqillik illərində terminalma mənbələri də dilin əvvəlki inkişaf dövründən xeyli dərəcədə fərqlənməyə başlamışdır ki, bu da bilavasitə cəmiyyətdə gedən proseslərlə birbaşa bağlı şəkildə üzə çıxır. Yəni əgər sovetlər birliyi dövründə digər müttəfiq respublika xalqlarının dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də alınma terminlər, əksər hallarda terminin hansı dilə mənsub olmasından asılı olmayaraq rus dilindən alınırdisa (bu qaçılmaz, iqtisadi-siyasi fakt idi), müstəqillik illərində artıq cəmiyyətin müasir inkişaf durumuna uyğun olaraq rus dilindən uzaqlaşma meyli güclənmiş və termin mübadiləsində üstünlük daha çox müxtəlif səpkili əlaqənin qurulduğu Avropa dillərinə verilmişdir”¹.

Hazırda bu prosesdə Avropa dillərindən alınmaların sayının sürətlə artması müşahidə olunur. Azərbaycan-İngilis dil əlaqələrinin mövcudluğunu sübut edən əsas amil müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində İngilis mənşəli xeyli sözün olmasıdır. Məsələn, qazon, qol, bunker, buldoq, biznes, biznesmen, blok, blokada, beysbol, bar, banknot, banket, ballast, noutbuk (notebook), laptop, audiobuk, peycer, taymer (timer), plotter, skayner, printer və s. İngilis-Azərbaycan dil əlaqələrinin öyrənilməsi, bu əlaqələrin yaranma səbəblərini, təşəkkül dövrünü, başvermə xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağı tələb edir. Təhlil göstərir ki, Azərbaycan-İngilis dil əlaqələrinin özünəməxsus cəhətləri və xüsusiyyətləri vardır. Bu əlaqələr istər yaranma, istər inkişaf, istərsə də müasir dövrdəki vəziyyətinə görə müəyyən xüsusiyyətləri ilə seçilir.

Sözalma yalnız Azərbaycan dili üçün deyil, dünyanın bütün dilləri üçün səciyyəvidir. Hər bir dil başqa dildən söz alır. Bu baxımdan İngilis dilində də sözalma prosesi getmiş və bu gün də getməkdədir. Azərbaycan

¹ Axundov A. Dil və mədəniyyət. Bakı, Yazıçı, 1992, s.63.

dilində Avropa dillərindən alınan alınmaların böyük əksəriyyəti rus dili ilə əlaqələr prosesində alınmış və mənimsənilmişdir. Lakin Azərbaycan dilində hazırda gedən proseslər Avropa dillərindən yeni alınmaların birbaşa və ingilis dili vasitəsi ilə alınmasının təcridən aparıcı mövqeyə çıxmasını təsdiq edir. Nəticədə, leksik-semantik yarım sistemin açıqlığı dilin vacib xüsusiyyətlərindən biri olub dilin fasiləsiz fəaliyyətini təmin edir. Dilin leksik sistemi yeniləşməzsə, zənginləşməzsə əvvəlki sözlər, anlayış, hadisə və əşyaların adları ünsiyyətin məzmun planının tələblərinə cavab verməyəcəkdir. Məsələn, indi latın dilinin müasir dövrə aid məlumatın və ya hər hansı bir elmə dair müasir faktların verilməsi üçün kifayət qədər söz ehtiyatı, leksik vahidləri, terminləri yoxdur. Yeni faktın latın dilində ifadəsi üçün yeni sözlərə, terminlərə tələbat ödənilməlidir. Deməli, leksik sistemin açıqlığı dilin leksik-semantik sistemində ifadə vasitəsinin qeyri-adekvatlığı meydana çıxan kimi onu aradan qaldırmaq imkanını yaradır. Bu imkan ya dilin öz vasitələri ilə yeni sözün düzəldilməsi, ya da sözün alınması ilə gerçəkləşir. Nəticədə, açıq leksik sistemə yeni vahid daxil edilir¹.

Müasir dövrdə yeni anlayışları ifadə edən terminlərin dünyanın bir çox dillərinə keçməsi geniş vüsət almışdır. Bunun səbəbi, qeyd olunduğu kimi, müasir dövrün xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

Birinci fəslin sonuncu bölməsində beynəlmiləl söz və terminlər nəzəri cəhətdən araşdırılmışdır. Qeyd olunduğu kimi, milli dillərdəki terminləri mənbəyinə görə iki əsas qrupa ayırmaq olar: 1) dilin öz sözlərindən düzəlmiş terminlər; 2) alınma terminlər. Beynəlmiləl söz və termin anlayışları sözün və ya terminin ən azı üç müxtəlif sistemli dildə işlənməsinə əsasən təyin edilir. Həmin təyinetmədə sözün və ya terminin hansı dilə məxsusluğundan asılı olmayaraq onun üç müxtəlif sistemli dildə işlənməsi meyar kimi qəbul edilmişdir. Beynəlmiləl sözlərin hər birinin öz mənşəyi vardır, onlar bu və ya başqa dilə ya birbaşa, ya da aralıq dil vasitəsilə keçir. Deməli, beynəlmiləl sözlər ya mənbə dildən, ya da vasitəçi dildən alınır. Hazırda beynəlxalq miqyasda oxşar forma və şəkildə işlənən kifayət qədər rəqs adı vardır. Məsələn, *reel-ril; country dance-kontr dans; petronella-petronella; quadrille-kadriil-kadriil; cig-ciqa-ciqa; foxtrot-fokstrot; fling-flinq; minuet-minuet; quick step-kvikstep, step-step* və s. Bu və ya digər dil vahidinin beynəlmiləl söz və ya termin adlandırılması üçün onların işləndiyi dillərin sayına, eləcə də dillərin

¹ Жлуктенко Ю.А. Лингвистические аспекты двуязычия. Киев, Высшая школа, 1974, с.174.

eynisitemli və ya müxtəlif sistemli olmasına münasibətdə də fərqli fikirlər vardır. Bəzi dilçilər ən azı üç müxtəlif sistemli dildə forma və məzmunca uyğun şəkildə işlənən sözləri beynəlmiləl leksikaya aid edirlərsə, digərləri beynəlmiləl sözlərə dünyanın bütün mədəni dillərində işlənmək tələbini ortaya qoyurlar. “Beynəlmiləl sözlərə hansı kriteriyalara görə yanaşmalarından asılı olmayaraq dünya dilçilərinin əksəriyyəti bu fikirdə yekdildir ki, beynəlmiləl sözlər ən azı üç və daha çox müxtəlif sistemli dillərin lüğət tərkibində özünə yer almalıdır və işləndiyi dillərin hamısında eyni semantik mənaya və oxşar səs qişasına malik olmaqla dilin elm, texnika, mədəniyyət, incəsənət, siyasət, idman, hərbi və s. sahələrinə aid anlayış və məfhumları ifadə etməlidir”.¹

Ayrı-ayrı tədqiqat işlərində “alınma söz” və “əcnəbi söz” eyni mənada işlənir. Bəzi tədqiqatçılar isə onları bir-birindən fərqli mənalı terminlər sayır. Məsələn N.Xudiyev yazır: “Alınma söz” isə dar və konkret anlayış ifadə edir. Belə ki, bu anlayış altında ədəbi dilimizdə normalaşmış və sabitləşmiş, ədəbi dilin lüğət tərkibinə daxil olmuş sözlər başa düşülür. Bu sözlər artıq hamı tərəfindən anlaşılıb qəbul edilir və ümumxalq xarakteri daşıyır. Bu əsasda “əcnəbi söz” və “alınma söz” terminləri bir-birindən müəyyən dərəcə fərqlənməlidir”.²

Beləliklə, alınma sözlər, əcnəbi sözlərdən fərqləndirilir və onların təhlili terminologiyanın zənginləşməsində mübahisəli problemlərin həllinə imkan yaradır.

İkinci fəsil “Milli dillərdə işlənən alınma terminlərin spesifikasiyası, polifunksionallığı və struktur-semantik xüsusiyyətləri” adlanır. Bu fəsildə milli dillərin zənginləşməsində beynəlmiləl terminlərin rolu, alınma söz və terminlərin yaranma mənbələri, onların struktur-semantik xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. İkinci fəslin birinci bölməsi “Milli dillərin zənginləşməsində beynəlmiləl terminlərin spesifikasiyası” adlanır. Beynəlmiləl terminlər bir sıra dünya dillərində işlənən, elmə, texnikaya, siyasətə, mədəniyyət və incəsənətə aid anlayışları ifadə edən terminlərdir. Beynəlmiləl terminlər xüsusi ixtisas, elm sahələrinə aid olur. Məsələn, depozit, deponent iqtisadiyyatda; hippologiya (atlar haqqında elm), futbol, fristayl –idmanda; sonata, simfoniya –musiqidə işlənir. Belə terminlər müxtəlif terminoloji sahələrə daxil olurlar. Ona görə də terminoloji sistemə daxil olmuş alınma terminləri iki qrupa ayırmaq olar: 1) alınma

¹ Qasımov İ. Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları. Bakı, Nurlan, 2000. s.127.

² Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı, Maarif, 1989, s.227.

terminlər; 2) beynəlmiləl terminlər. Ayrı-ayrı sahələr inkişaf etdikcə onların terminoloji bazasında dəyişmələr baş verir. Terminlərin yaranması milli terminologiyanın zənginləşməsidir. Eyni zamanda determinləşmə prosesi nəticəsində termin ümumişlək sözə çevrilə bilir və beləliklə, milli dilin ümumişlək leksik qatı zənginləşir.

S.Sadıqova yazır: “Termin beynəlmiləl səviyyəyə çatması üçün ən azı üç mərhələ yolu keçir: *mənbə dil* → *aralıq dil* → *reseptor dil*. Aralıq dil özü mənbə dilin vahidlərini mənimsəyir və bu zaman reseptor dil rolunu yerinə yetirir, həmin termini üçüncü bir dilə ötürəndən sonra aralıq dil hesab olunur və üçüncü dil reseptor dil sayılır”¹. Hazırda milli dillərin lüğət tərkibinin zənginləşməsində bu proses geniş şəkildə öz əksini tapır. Məsələn, monopoliya sözü həm iqtisadiyyatda, həm də ictimai-siyasi terminologiyada işlənən termindir. *Mono* yunan dilindəki “monos” sözündən olub mənası “bir, tək, vahid” deməkdir. “Poleo” da yunan mənşəlidir, “satıram” mənasındadır. İki sözü birləşməsindən əmələ gələn bu söz “tək satıram” hərfi mənasını verir. “Monopoleos” termini yunan dilində yaranmış, sonralar ingilis dilinə və başqa Avropa dillərinə keçmişdir.

Azərbaycan dilinə beynəlmiləl terminlər daha çox bilavasitə, yəni aralıq dil vasitəsilə keçmişdir. Azərbaycan dili üçün indi aralıq dil funksiyasını ingilis dili yerinə yetirir. Bunların arasında ingilis dilinin mənbə dil funksiyası da hazırda geniş şəkil almışdır.

İkinci fəslin ikinci bölməsində alınma söz və terminlərin yaranma mənbələri araşdırılmışdır. Müasir dövrdə beynəlmiləl terminlərin əsas mənbəsi beynəlxalq dil funksiyasını yerinə yetirən ingilis dilidir. Mənbə dil funksiyasını ingilis, fransız, alman, rus, ispan və italyan dilləri də yerinə yetirir. Onların vasitəsilə formalaşan yeni terminlərin beynəlmiləl termin statusu alması hadisəsi geniş yayılmışdır. Məsələn, ingilis dilində – *audio* – *audio*; *audit* – *audit*; *auditor* – *auditor*; *auditoria* – *auditoriya* və s. Verilmiş beynəlmiləl sözlərdə kök - morf kimi “audi(o)” ayrılır. İngilis dilində bu alınmanın “eşitmə, səs” mənası vardır. Bu məna latın dilindən alınmadır. Azərbaycan dilində ayrılıqda deyil, söz birləşməsi formasında müxtəlif anlayışların adlandırılması üçün istifadə olunur. Məsələn *audio* vasitələr, *audiovizual* və s. Beynəlmiləl söz səviyyəsində dilimizdə *auditoriya*, *audit*, *auditor* sözləri işlənir. Həmin sözlər rus dilində və bir çox başqa dillərdə də ümumi semantika ilə işlənir.

¹ Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, Elm, 2002, s.139.

Alınma terminlərin ictimai-siyasi sahədə artması da təbii prosesdir. Müasir dövr ictimai, iqtisadi, mədəni, hərbi və s. məsələlərə global mövqedən yanaşma ilə seçilir. Siyasi, iqtisadi münasibətlər beynəlxalq səviyyədə həll olunur. Ayrı-ayrı dövlətlərin diplomatik əlaqələri məhdud region çərçivəsində qapanıb qalmır, dünya miqyasına çıxır. Məhz bu səbəbdən beynəlxalq münasibətlər sistemində istifadə olunan dilin də ortaqlaşması hadisəsi baş vermişdir. Hazırda dünyada ingilis dili əsas beynəlxalq dildir. Bu dilin geniş yayılması, beynəlxalq sistemdə aparıcı olması, ictimai-siyasi, iqtisadi, diplomatik terminlərin son dövrlərdə bu dildə yaranıb başqa dillərə keçməsinə səbəb olmuşdur. Milli dillərdə ingilis dilindən alınan terminlərin də beynəlmilləşmə prosesi sürətlənmişdir. Yəni, dillərin lüğət tərkibinin zənginləşməsində beynəlxalq terminlərin hazırda mühüm rolu vardır. “Bütün canlı dillərdə milli sərhəd tanımayan elm, incəsənət və texnikanın inkişafı sayəsində yaranmış beynəlmilləl fond çoxluq təşkil edir”¹.

Milli dillərdə beynəlmilləl terminləri komponentlərinin mənşəyinə görə müxtəlif qruplara ayırmaq olar: 1) termin və onu təşkil edən komponentlər mənşəcə eyni bir dilə aid olur; 2) terminin komponentləri mənşəcə iki və daha artıq dilə aid olur. Terminin formalaşdığı və yaradıldığı dil mənbə dil adlanır. Termin və onun komponentlərinin mənşəcə hansı dilə aidliyini mənbə dil prizmasından təsnif etsək aşağıdakı qrupları təyin edə bilərik:

1. Termin mənşəcə mənbə dilə aiddir. Qeyd olunan cəhət beynəlmilləl terminlərdə, eləcə də beynəlmilləl sözlərdə də özünü eyni şəkildə göstərir. Məsələn, mimoza – botanika terminidir. Azərbaycan dilində “küsdüm ağacı” termin variantı da vardır, yunanca “mimos” sözündən düzəlmişdir, mənası “görünüşünü dəyişmədir”. İngilis dilinə və bir çox başqa dillərə eyni şəkildə keçmişdir. İngilis dilində yazılışı “mimosa”, oxunuş transkripsiyası “*mi`mouzə*” şəklindədir. Söz yunan dilində yaranmışdır. Termin də yunan dilinə mənsubdur. Deməli, həm mənbə, həm də mənşə dil eynidir.

2. Terminin bir komponenti mənşəcə mənbə dilə, digər komponenti başqa bir dilə aiddir. Beynəlmilləl terminlər arasında bu modelli sözlər işləkdir. Belə sözlərin iki və daha artıq komponentdən əmələ gəlməsi halları da müəyyən çoxluq təşkil edir. Məsələn, dezinfeksiya sözü “xüsusi dərmanlar və cihazlar vasitəsi ilə həşəratların məhv edilməsi” kimi izah

¹ Бабкин А.М., Щендецов В.В. Словарь иностранных выражений и слов. Ленинград 1981, стр.3.

olunur. Söz iki komponentdən ibarətdir: dez+infeksiya. Dez- ön şəkilçisi fransız dilinə aiddir. Bu ön şəkilçi və ya sözlərin əvvəlinə artırılan elementdir. “Dez-“ əlavə olunduğu sözə “məhv etmək, çıxartmaq, yox etmək, rədd etmək” mənalarını artırır. Bu baxımdan dezinfeksiya “infeksiyanı məhv etmək, infeksiyanı aradan qaldırmaq” mənasını verir.

3. Terminin heç bir komponenti mənşəcə mənbə dilə aid deyildir. Məsələn, Azərbaycan və ingilis dilində işlənən dezintegrasiya – fransız “dez”, latın “integratio” sözləri əsasında formalaşmış termindir. Latın dilində “integratio” – “bərpa etmək”, “doldurmaq” mənalarını verir. Dezintegrasiya sözü ingilis dilində “disintegration”, fransız dilində “désintégration” rus dilində “дезинтеграция” formasında işlənir. Azərbaycan dilinə rus dilindən keçmişdir. İngilis dilindən rus dilinə keçid zamanı “-tion” elementi “-ция” ilə əvəz olunmuşdur. Azərbaycan dilinə keçid zamanı “-ция” şəkilçisi Azərbaycan dilinin uyğun gələn qrafemləri ilə verilmişdir. Termin ingilis dilində fransız və latın mənşəli komponentlər əsasında formalaşmışdır. Alınma terminlər əsasında aparılmış təhlil, hər şeydən əvvəl, belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, onların yaranmasında əsas mənbə yunan və latın dilləridir.

Alman dilindən bir çox başqa dillərə xeyli termin və söz keçmiş, sonradan aralıq dil vasitəsilə həmin terminlər bir sıra başqa dillərə keçərək beynəlmiləl termin və beynəlmiləl söz statusu almışlar. Ümumiyyətlə, alman dilindən başqa dillərə keçmiş və beynəlmilləşmiş sözləri müxtəlif genetik qrupa ayırmaq mümkündür. Birinci qrupa daxil olan sözlər mənşəcə alman dilinə məxsusdur. Məsələn, abris, blokhauz, deka. Yəni termin alman dilində formalaşmış və başqa dillərə keçmişdir. Belə sözlər alman dilində müəyyən fonetik və qrafik assimilyasiyaya məruz qalmışlar. Məsələn, qletçer < alm. Gletcher < lat. Glaciarium, qrif < alm. griff < yun. Gryps və s. Alman dili aralıq dil funksiyasını da yerinə yetirir. Elə sözlər vardır ki, onların beynəlmiləl söz statusu qazanmasında alman dili aralıq dil kimi çıxış etmişdir. Məsələn, qalqan < pol. galgan < lat. Galanga. Fals, qaltel, kerner, karniz, komandir, piliqrim, şuba, retuz, gilza, şkof, klapan, lager, abzas, linza, ştat, şkof, ştrix kimi beynəlmiləl sözlər də alman dilində yaranmış və başqa dillərə keçərək beynəlmilləşmişdir. Alman dilindən bəzi terminlər kalka üsulu ilə milli dillərə keçmişdir. Məsələn, Diktatur des Proletariats -proletariat diktaturası. Beləliklə, alınma terminləri tarixi mənbələrinə görə aşağıdakı qruplara ayırmaq olar: 1)ayrı-ayrı dillərin öz törəmələri; 2)başqa dillərdən alınan terminlər; 3)başqa dillər vasitəsilə alınan terminlər; 4)müəyyən bir dilin daxilində müxtəlif beynəlmiləl söz elementləri əsasında yaranmış terminlər. Hər hansı sözün

alınma termin statusu alması şərtlərindən biri də həmin terminin milli dillərdə işləklilik qazanmasıdır.

İkinci fəsilə ingilis dilində terminlərin yaranma mənbələri zəngin faktlarla araşdırılmışdır. Hazırda ingilis dilinin öyrənilməsinə daha çox diqqət verilir, çünki dünya dillərindən biridir. Elm və texnika Avropa ölkələrində daha çox inkişaf edir. Bəzi sahələrdə beynəlmiləl terminlərin formalaşması bilavasitə ingilis dili ilə bağlıdır. Proqramçıların, veb-dizaynerlərin fəaliyyətində, bir çox kompüter proqramları ilə iş sahə terminlərini bilməyi tələb edir. Bu terminlərin müəyyən hissəsinin dildəki qarşılıqları təyin olunsay da, onların ingilis dilindən alınaraq istifadə edilməsi daha sürətli gədir. Mədəni ekspansiyanın nəticəsi yeni informasiya texnologiyalarında, iqtisadi modelin dəyişməsində olduğu kimi ideologiya, dünyagörüş və incəsənətdə də aşkar hiss olunur¹.

Bu cəhət çox zaman terminin hansı dillərin vahidləri əsasında formalaşmasından irəli gəlir. Əsasında latın və yunan dillərinə aid kök morfemlərin durduğu sözlərin başqa dillərə keçməsi və həmin dillərin normalarına uyğunlaşması ilkin kökdə bəzi dəyişikliklər yaradır. Bu dəyişmələr terminin müxtəlif səviyyələrdə mənimsənilməsi ilə bağlı əmələ gəlir. Məsələn, *democrat* və *demokratiya* sözlərində kök morfem yunan dilindəki “*dem*” köküdür. Bu kök əsasında yaranan yeni terminlərdə “s” səsinin düşməsi özünü göstərir. Bunun müqabilində ingilis dilində işlənən sözdə “cr” ünsürü vardır. Halbuki, ingilis dilində “-at” affiks morfeimin artırılması müşahidə edilir. Belə olan halda, “cr” ünsürünün nə üçün işlənməsini izah etmək çətinlik törədir. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində “c” qrafemi “e”, “y”, “i” qrafemlərindən əvvəl işləndikdə “s” səsinə verir. Bu baxımdan “*dem*” kökünün “*democ*” şəklində düşməsinə də ehtimal etmək mümkündür.

Bu fəslin sonuncu bölməsində “Alınma terminlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri” təhlil edilir. Bu fəsildə müəyyənləşdirilir ki, milli dillərdə sadə alınma terminlər çoxluq təşkil edir. Məsələn, *abbat*, *abzas*, *abonent*, *abort*, *avanqard*, *avans*, *avqust*, *adresat*, *adresant*, *qol*, *qolf*, *qonq* və s. Sadə alınma terminlərin mənbə dil və aralıq dildə strukturu onun reseptor dildəki strukturundan müəyyən şəkildə fərqlənir. Belə fərqləri aydınlaşdırmaq üçün Azərbaycan dilindəki sadə alınma terminlərin etimologiyasını nəzərdən keçirmək lazım gəlir. Məsələn, *Qonq* Malay dilindən alınma termindir. *Qonq* metaldan, qədimdə daşdan olan zərb alətinin adıdır. Orkestrlərdə başlıca olaraq signal verilməsi üçün

¹ Ерасов Б.С. Социальная культурология. М., 1977, с.433.

istifadə edilmişdir. XVIII əsrdə Avropa simfonik orkestrlərinə də daxil edilmişdir. Sonralar isə Qonq boksda raundun başlanması və bitməsi zamanı istifadə olunur. Qonq mənbə, aralıq və reseptor dillərdə sadə alınma termindir.

Tərkibində Avropa mənşəli ön, son şəkilçilər və hissəciklər olan terminlərin yaranmasında *de, re, a, intra, post, geo, neo, pan, anti, avto, avia, eks, tele, kontra, -gram, hipo, hiper, skop* və s. sözdüzəldici morfemlər geniş istifadə olunur.

Leksik-semantik sistemin açıqlığı, dəyişməyə meyilliyi, neologizmlərin yaranması bu prosesə imkan verir. Hazırda sözün semantik strukturunun dəyişməsi, yeni mənaların yaranması, mənanın genişlənməsi müşahidə olunur. İngilis dilindən alınmaların semantik genişlənməsi onların müxtəlif söz qrupları arasında işlənməsini zəruriləşdirir. Sözlərin sosial-iqtisadi sahədə işlənməsində bu cəhət daha çox aşkara çıxır. Bu zaman sözün ilkin mənası dəyişə bildiyi kimi (server və s.) qala da bilir (insayder, xit, reyting və s.). Belə sözlər əvvəl məlum olub yeni istifadə dairəsi qazandıqlarına görə şərti neologizmlər, həm də funksional neologizmlər adlandırılır. Şərti “alınma neologizm” termininin şərti olaraq yeniliyi, “funksional neologizm” isə yeni sahədə işlənməsi ilə əlaqədardır. Əsl neologizmlər həm formasına, həm də nominasiyaya görə seçilir. Şərti neologizmlər şəffaf strukturu, aydın başa düşülməsi ilə seçilir. İngilis dilindən olan “servis” və “server” nisbi neologizm kimi müasir idman terminologiyasında işlənir. Tennisdə “servis” topun oyuna daxil edilməsi, “server” isə topu oyuna daxil edən oyunçunu bildirir. Hazırda “servis” və “server” terminləri iqtisadiyyat, informatika, sosiologiyada da yeni mənalarda işlənir.

Servis-əhaliyə məişət xidməti (iqtisadiyyat); əmtəənin istehsal və satışının yaxşılaşdırılmasına istiqamətlənmiş kompleks xidməti təmin edən marketing fəaliyyəti (iqtisadiyyat) mənalarında da işlənir. Semantik derivasiya prosesində mənanın genişlənməsi mərkəzi yer tutur. Beləliklə, son illərdəki alınmalarda mənanın genişlənməsinin aşağıdakı halları müşahidə edilir: 1) İlkin leksik-semantik variantın arxisemi ümumiləşdirilir və o, baza leksik-semantik paradiqma həddlərindən kənara çıxır. Məsələn, xit “böyük populyarlıq qazanmış musiqi əsəridir. Populyarlıq müəyyən dövrə aid olur. Qeyd edilən söz (xit) semantik derivasiya prosesində ümumiləşdirilmiş məna qazanır “istənilən populyar hadisə, fakt” xit sözü ilə adlanmağa başlayır. Belə ki, indi istehsal binaları, gəmilərin yan aldığı yerlər “xit” adlandırılır. 2) İlkin leksik-semantik arxisemin differensiallaşdırıcı semi itirərək ümumiləşməsi; 3) İlkin leksik-

semantik arxisemin saxlanması ilə yeni diferensiallaşdırıcı semin artırılması. Məsələn, insayder (insider) - futbolda yarım müdafiə ilə hücum xətti arasında oynayan oyunçu; iqtisadiyyatda və ümumişlək leksikada firmadaxili gizli informasiyadan xəbərdar şəxs mənasında işlənir.

Üçüncü fəsil “Alınmaların dildə nizama salınması və mənimsənilməsi” adlanır. Bu fəsildə alınma sözlərin mənimsənilməsini şərtləndirən amillər və mənimsəmə meyarları, formaları, alınma terminlərin qrafik, fonetik və qrammatik mənimsənilməsi yolları nəzəri aspektdə tədqiq edilmişdir. Birinci bölmə “Alınma sözlərin mənimsənilməsini şərtləndirən amillər və meyarlar” adlanır. Alınma sözlərin nizama salınması prosesi həmin sözlərin toplanıb qeydə alınması, müzakirə edilib sistemə salınmasını tələb edir. Müasir Azərbaycan və ingilis dilində alınma terminlərin, o cümlədən də beynəlmiləl terminlərin nizama salınması, unifikasiyası müvafiq sahə terminologiyalarında aparılır”¹.

Dilçilik ədəbiyyatında alınma terminlərin mənimsənilməsinin müxtəlif yolları göstərilir. L.Krısın alınmaların söz (termin) alan dildə mənimsənilməsinin altı amilini qruplaşdırır: 1) başqa dilə məxsus sözün alan dilin qrafik vasitələri ilə verilməsi; 2) alınma sözün fonetik mənimsənilməsi; 3) alınma sözün qrammatik mənimsənilməsi; 4) alınma sözün alan dilin söz yaradıcılığında iştirakı; 5) alınma sözün semantik-struktur mənimsənilməsi; 6) alınma sözün məna və məna çaralarının aydınlığı, dilin öz sözü ilə alınma sözün diferensiasiyası².

Deməli, alınma sözün (terminin) mənimsənilməsi onu alan dilin qrafik, fonetik, semantik, qrammatik normalarına uyğunlaşmasını öyrənməklə yanaşı, alınma terminin dilin söz yaradıcılığında iştirakı, istifadə dairəsi və işlənmə tezliyinin müəyyənləşdirilməsini də tələb edir.

Dilçilik ədəbiyyatında alınma terminləri xarakterinə görə iki yerə ayırırlar: bilavasitə və bilavasitə alınmalar³. Tədqiqatçılar həmin bölgüdə bunu əsas götürürlər ki, yad dillərdən birbaşa alınma sözün maddi forması (səs tərkibi, qrafikası) və mənası həmin dilin özündən alınır. Vasitəli

¹ Kərimov S.Q. Texniki elmlər üzrə Azərbaycan dilində terminologiyanın indiki vəziyyəti və təkmilləşdirilməsi yolları//Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 2003. s.19.

² Крысин Л.П. К определению терминов «заимствование» и заимствованное слова. Москва, Наука, 1965, с.110.

³ Qasımov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, “Maarif”, 1973, s.153.

alınmada aralıq dilin rolu bir qədər fərqlidir. Bunun səbəbi alınmanın, beynəlmiləl termin və ya sözün əvvəlcə reseptor dilin qrafik və fonetik sistemində uyğunlaşmasıdır. Vasitəli alınma prosesində beynəlmiləl termin ikiqat mənimləmə prosesini keçir. Birinci mənimləmə aralıq dil reseptor dil funksiyasını yerinə yetirdikdə baş verir. İkinci mənimləmə alınmanın aralıq dildən yeni reseptor dilə keçməsi prosesində baş verir. Nəticədə aralıq dilin qrafik və fonetik vasitələrində də mənimləmə hadisəsi yaranır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, termin mənbə dildə mənşəcə başqa dilə məxsus dil vasitələri əsasında formalaşdıqda mənbə dilin mənşə dilin vasitələrini mənimləməsi hadisəsi baş verir. Bu isə üçqat mənimləmə prosesinin də olmasını təsdiq edir. Belə ki, birinci mənimləmə prosesində termin mənbə dildə formalaşır. Bu vaxt beynəlxalq elementlər daha fəal iştirak edir. İkinci mənimləmə prosesində beynəlmiləl termin reseptor dilə keçir. Bu zaman mənbə dilə uyğunlaşmış termin reseptor dilin qrafik və fonetik vasitələrinə uyğunlaşır. Üçüncü mənimləmədə reseptor dil aralıq dilə çevrilir və bu dildən termin yeni reseptor dilə keçir. Yeni reseptor aralıq dilə uyğunlaşmış termini özünün qrafik və fonetik vasitələrinə uyğunlaşdırır.

Qrafik uyğunlaşmanın özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Başlıca xüsusiyyət, sözün fonetik – qrafik formasının dilin, daha doğrusu, qəbul edən dilin leksik sistemi üçün boş struktur yuvalarına nə dərəcədə uyğun gəlməsi baxımından az öyrənilməsidir.

Hər bir dilin qrafem və fonemlər sistemi vardır. Sözlər səslərin bir-biri ilə birləşməsi nəticəsində yaranır. Dilin daxili qanunauyğunluqları, fonetik normaları səslərin bir-biri ilə birləşmə qayda və qanunlarını təyin edir. Dildəki səslərin bir-birinin yanında işlənməsində, onların söz daxilində paylanması – distribusiyasında müəyyən məhdudiyətlər vardır. Bu cəhət bu və ya digər sözün əvvəlində, sonunda, ortasında hansısa səsin işlənməsini təyin edir. Elə səslər vardır ki, onlar ardıcıl işlənmir. Azərbaycan dilinin fonetik qanunlarına görə söz tərkibində samit+ sait+samit və ya sait+samit+ sait ardıcılığı əsasdır. İki samitin yanaşı işlənməsi müəyyən samitlər üçün məqbuldursa, saitlərin yanaşı işlənməsi ümumiyyətlə, yolverilməzdir. Bu baxımdan dildə tərkibində yanaşı iki sait işlənən sözlər alınma sözlərdir. Bu cür sözlərin alınmasına və mənimlənməsinə dilin fonetik normaları mane olur. Azərbaycan dilində fonetik tərkibinə və morfoloji xüsusiyyətlərinə formal uyğunlaşma prinsipi irəli sürülsə, bal sözünü dilin öz sözü kimi ayırmaq lazım gəlir. Halbuki, arıların çiçək və meyvə şirəsindən hasil etdikləri qatı şirin maddə mənasındakı bal sözü ilə eyni fonetik quruluşda işlənən alınma

omonimləri də vardır: Bal – 1) bir sıra hadisələrin, məsələn, küləyin və sair şiddət dərəcəsini göstərən vahid; 2) bilik dərəcəsini göstərən qiymət (fr. balla). Yaxud da, qol (ing. goal məqsəd) – idm. 1) futbol meydanında qapıya vurulan; uduş hesabı vahidi, xal. 2) qol-insanın qolu və s.

Dildə onun mənşəcə öz sözləri ilə üst-üstə düşməyən fonetik tərkibli alınma sözlər üstünlük təşkil edir. Belə leksik vahidlərə məxsus söz yuvası dilin fonetik sistemli vahidlərinin birləşmə normalarını pozmur. Dil bu sözlərin hər birinin tələffüzünə imkan verir, həmin sözlər dilin morfoloji normalarına tabe olur.

Alınma terminlərin alınması və dilə uyğunlaşdırılması prosesində onların assimilyasiyası gedir. Assimilyasiya dərəcəsinə görə alınmaları aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1. Tam assimilyasiyaya uğramış alınmalar. Tam assimilyasiya olunmuş alınmalar dilin morfoloji, fonetik, eləcə də orfoqrafik normalarına cavab verir və dil daşıyıcıları tərəfindən dilin öz sözləri kimi qəbul olunur. Onların müəyyən hissəsi dilin əsas lüğət tərkibinə daxil olur.

2. Qismən assimilyasiya olunmuş alınmalar. Belə alınmalar tələffüzə, yazılışa və qrammatik formalarına görə əcnəbi söz olduğunu göstərir. *Restaurant* beynəlmiləl sözü istər ingilis, istərsə başqa dillərdə son hecanın tələffüzünə görə fərqlənir. Son hecanın *ro:n, ra:n, ro:, ron, ran, rant* formalarında tələffüzünə rast gəlinir. Azərbaycan dilində bu söz “restoran” şəklindədir və rus dili vasitəsilə alınmışdır.

3. Qismən assimilyasiyaya uğramış, başqa ölkələrlə bağlı olan və dildə ekvivalenti olmayan alınmalar. Məsələn, *rubl, matador, real, irreal, verst* və s. Bu qrupa daxil olan alınmalar başqa milli mədəniyyətlə bağlı anlayışları, realiyaları bildirir. Müxtəlif xalqların geyim adları, musiqi alətlərinin, rütbələrin, peşələrin, ləvazimatların və s. adları eləcə də təbiət, heyvan və bitki adları bu qrupa daxil olur.

Məlum olduğu kimi, dildə alınma sözlərin assimilyasiyası zamanı həmin dilə xas olmayan səs və formanın aradan qaldırılması hadisəsi baş verir. Səslər həmin dilin fonetik qanunauyğunluqlarına tabe olur, sözlər qrammatik və sözdüzəldici xüsusiyyət əldə edir və yeni semantik əlaqələrə girirlər. Buna görə də alınma sözlərin böyük əksəriyyətinin forması uyğun milli dillərin morfoloji və fonetik strukturuna uyğunlaşır. Məsələn,

İngilis:	thermoelectric
Türk:	termoelektrik
Azərbaycan:	termoelektrik
Rus:	термоэлектрический

Bu sözlər hər dörd dildə eyni mənada işlədilir. Mənimsəmə prosesi dildə dərhal baş vermir. Sözü qrafik yazılışı bəzən uzun müddət ərzində dəqiqləşir. Məsələn, rostbif və rosbif, komillo və komilfo variantları qeydə alınır. Bir sıra sözlərin latın qrafikası ilə rus dilinə keçməsi də məlumdur. Minimum və maksimum latın sözləri də uzun müddət latın qrafikası ilə yazılmışdır. İlk əvvəllər ədəbi əsərlərdə özünü göstərən bu sözlər müasir dövrdə elan və reklamlarda, müəssisə adlarında istər rus, istərsə də Azərbaycan dilində özünə yer almışdır. İkinci bölmədə “Alınma terminlərin fonetik və qrafik mənimsənilməsi” araşdırılmışdır. Alınma terminlərin Avropa dillərindən rus dilinə, sonra Azərbaycan dilinə keçməsi prosesində baş vermiş qrafik mənimsəməni konkret nümunələr üzrə nəzərdən keçirək. Məsələn, kater ingilis dilindən “cutter” rus dilinə keçmişdir. Söz həm transkripsiya, həm də transliterasiya olunmuşdur. İngilis dilində qoşa “tt” oxunuş zamanı “t” ilə əvəzlənir. Göründüyü kimi, ingilis dilində altı qrafemdən ibarət olan söz rus dilində 5 qrafemlə verilmişdir. Bunlardan birinci qrafem rus dilində oxunuşuna əsasən keçmişdir. Son iki qrafem isə transliterasiya olunmuşdur.

N.Məmmədli yazır: “Fonetik mənimsəmədə özgə dil materialı yenidən tərtib olunur, fonetik deformasiya baş verir, dilimizin fonetik sisteminin tipik xüsusiyyətlərinə uyğun qaydaya salınır”¹. Ən azı üç dildə və müxtəlif sistemli dillərdə işlənməni əsas götürüldükdə də fonetik mənimsəmə dillərin fonetik sisteminə uyğunlaşır. Xüsusilə, Azərbaycan, rus və ingilis dili materialları əsasında müqayisə qeyd edilən tələbləri ödəyir. Yəni bu halda həm dil, həm də müxtəlif sistemlilik meyarlarına uyğunlaşdırılır. İngilis dilində işlənən bir çox terminlər bu prinsip əsasında Azərbaycan dilində müxtəlif şəkildə mənimsənilmişdir. Məsələn, *Alternative* [o:l'tə:nətiv] –alternativ, seçim. Müxtəlif sahə terminologiyalarında, xüsusən ictimai-siyasi terminologiyada istifadə edilən termdir. Məsələn, alternativ təklif, alternativ namizəd və s. Rus, Azərbaycan və ingilis dillərində terminoloji məqamda ümumişlək söz kimi də işlənir. Termin ingilis dilindən rus dilinə və rus dili vasitəsi ilə Azərbaycan dilinə keçmişdir. Lakin rus dilinə “alternativ” formada keçmişdir. Sözləmə prosesində sonuncu qrafemin oxunmaması və sözü tərkibindəki qrafemlərin səs uyğunluğu əsasında transliterasiya edilmə prinsipi əsas götürülmüşdür. Nəticədə, deyilişin ingilis dilindən fərqli forması yaranmışdır. Alınmada həm qrafik, həm də fonetik fərqlər vardır. Qrafik fərq mənə dildəki “e” qrafeminin obyekt dildəki variantda olmamasıdır.

¹ Məmmədli N. “Alınma terminlər”. Bakı, Elm, 1997, s.236.

Azərbaycan dilinə söz rus dilindən alınmışdır. Rus dilində alınma prosesində nə qrafik, nə də fonetik dəyişmə aparılmamışdır. Deməli, fonematik əvəzlənmə rus dilinə sözün keçməsi prosesində getmişdir. Anlautdakı uzun “o” saiti “a” ilə əvəz edilmişdir. İnlautda ingilis dilində tələffüz olunmayan “r” rus dilində vardır. Yenə inlautda ingilis dilində olan “ö” rus dilində “a” ilə dəyişdirilmişdir. Göründüyü kimi, rus dilində sözün alınması zamanı üç fonematik əvəzlənmə aparılmışdır. Eləcə də, *Effect* termini [i'fekt] – 1. nəticə, yekun; 2. məqsəd, niyyət; 3. təsir; 4. həyata keçmə/keçirmə/keçirilmə; 5. təsir, effekt, təəssürat; 6. həyata keçirmək; 7. bağlamaq (sazişi), qanuni şəkllə salmaq(sazişi) mənalarında işlənir. İngilis dilində çoxmənalı sözdür. Rus dilinə beşinci mənası keçmişdir. Termin kimi müxtəlif sahələrdə işlənir və ümumişlək sözlər qatına keçmişdir. Vasitəli alınmadır. Rus dilinə keçid zamanı alınma fonetik əvəzlənməyə məruz qalmışdır. İngilis dilində sözün əvvəlində işlənən “i” fonemi rus dilində “ə” fonemi ilə əvəz edilmişdir. Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsilə keçdiyindən söz əvvəlindəki rus “ə” fonemi Azərbaycan dilinin “e” fonemi ilə əvəz edilmişdir. Rus və Azərbaycan dilindəki fonemlər arasında əsaslı fərq yoxdur. Deməli, Azərbaycan dilində fonematik əvəzlənmə deyil, qrafik əvəzlənmə baş vermişdir. Göründüyü kimi, ingilis dilindən Azərbaycan və başqa dillərə keçən bir sıra sözlər qrafem-fonem dəyişmələrinə uğrayır.

Orfoqrafik mənimsəmənin başlıca ictimai mahiyyəti həmin dildə danışanların yazıda dərk etmə prosesini təyin etməkdir. Burada dilimizin orfoqrafik qayda və prinsipləri başlıca yer tutur. İngilis və rus dillərindən dilimizə keçən informatika terminlərinin yazılış normasında vahidlik prinsipi pozulmuş olur. Məsələn, projection (ingilis)-проекция (rus)-proyeksiya (Azərbaycan), refresh (ingilis)-регенерация (rus)-regenerasiya (Azərbaycan) və s.

Fonetik mənimsəmədə müxtəlif sistemli dillərdə fonetik sistem təbii olaraq fərqlənməlidir. Həm eyni sözün səs tərkibi (qışası) konvergensiya və divergensiya hadisələrinə məruz qalır, sözdə fonemlərin mövqe-kombinator variantları müxtəlif sistemli dilləri fərqləndirir. Məsələn, fonetik mənimsəmə prosesi terminin yaradıcı dildə bir cür (səs tərkibi etibarlı ilə), alan dillərdə isə müxtəlif səs qışasına malik olur.

Bəzi hallarda alınma sözlərin tərkibində səsin əvəzlənməsi və eyni sözün orfoqrafik və orfoepik variantları formalaşa bilər: меню-menyu, menü, компьютер-kompyuter, kompüter və s. Deməli, sözlərdə assimilyasiya prosesi yalnız dildaxili, sırf linqvistik tələblərdən irəli gəlir.

Tədqiqatda alınma terminlərin qrammatik mənimsənilmə formaları

da təhlil edilmişdir. Alınma terminlər dilimizə mənsub olduğu dilin qrammatik qayda-qanunlarını, morfem və fonetik xüsusiyyətlərini də gətirirlər. Ahəng qanununun pozulması, ön şəkilçilərin işlənməsi, quruluşca düzəltmə sözlərdəki kökün müstəqil işlənmə bilməməsi kimi xüsusiyyətlər başqa dillərdən keçən terminlərin vasitəsilə dilimizə daxil olur. Bununla yanaşı alınma terminlər fonetik və qrammatik cəhətdən dilin qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılır, (tele avto, video) dildə beynəlmiləl termin kimi xüsusi lay təşkil edir”¹.

Müşahidələr göstərir ki, morfoloji əlamətlər iki şəkildə assimilyasiya olunur: şəkilçi olduğu kimi alınır və milli sözlərə qoşulur; şəkilçi alınma sözün tərkibində kökdən ayrılıb reseptor dildə ayrıca şəkilçi formasında fəaliyyət göstərməyə başlayır. Milli şəkilçilərin alınma sözlərə qoşulması bütün dillərdə baş verə bilər. Lakin alınma şəkilçilərin milli sözlərə qoşulması isə bəzi dillərdə təsadüfi səciyyə daşıyır. Məsələn, *-ация* şəkilçili termin Azərbaycan dilində olduğu kimi verilir: регенерация-regenerasiya, репродукция-reproduksiya, телекоммуникация-telekommunikasiya və s.

-ация şəkilçisi *-laşdırma*² şəkilçisi ilə verilir: дискретизация-diskretləşdirmə, интеллектуализация-intellektuallaşdırma, информатизация-informatikləşdirmə.

-ование şəkilçisi *-laşdırma*² şəkilçisi ilə verilir: тестирование-testləşdirmə, пакетирование-paketləşdirmə, прогнозирование-proqnozlaşdırma, программирование-programlaşdırma, профилирование-profilləşdirmə və s.

İstər alınmalar, istərsə də onun bir növü olan beynəlmiləl sözlər və terminlər dillərin qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsi kimi özünü göstərir, dillərin bir-birinə yaxınlaşmasına, onların daha da inkişaf edərək həm lüğət tərkibinin, həm də fonetik-qrammatik quruluşunun inkişafına şərait yaradır².

Qrammatik mənimsəmədə alınma terminlər Azərbaycan dilinə birbaşa deyil, dilimizin qrammatik quruluşunu, normalarını qəbul etdikdən sonra keçir. Məsələn, file catalogue (ingilis)-kataloq faylov (rus)-fayl kataloqu (Azərbaycan). File attribute (ingilis)-atribut fayla (rus)-faylın atributu (Azərbaycan). Qeyd olunduğu kimi, beynəlmiləl sözlərin

¹ Sadıqova S. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı, Elm, 2005, s.289.

² Qasımov İ. Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları. Bakı, Nurlan, 2000, s.65.

müəyyən qismini realiyalar təşkil edir. Yemək adları da realiyalardır. Son illərdə Azərbaycan dilinə ingilis dilindən yemək adlarını bildirən xeyli söz daxil olmuşdur: *sendviç, qamburqer, fişburqer, çisburqer, çikenburqer*. Bu yeməklər formalarına görə oxşardır. Ümumi forma sendviç adlanır. Ətin və ya başqa bir yeyinti məhsulunun çörəyin arasına qoyulması ilə hazırlanan yemək növüdür. Çörəyin arasına qoyulan yeyinti məhsulunun adının əlavə olunması ilə sendviç növləri konkretləşdirilmişdir: *Qamburqer* (arasına döymə ət, *bifşteks* qoyulmuş çörək); *Fişburqer* (arasına balıq qoyulmuş çörək); *Çisburqer* (arasına pendir qoyulmuş çörək); *Çikenburqer* (arasına toyuq əti qoyulmuş çörək). Alınma söz dilə keçdikdən sonra dəyişməyə uğrayır, yeni dilin fonetik sistemində uyğunlaşır, onun sözdüzəltmə və sözdəyişmə qaydalarına tabe olur, beləliklə, söz mənşəyinə, yaxud mənəbəyinə xas bir sıra xüsusiyyətləri itirir. Alınma sözlər sözdüzəldici şəkilçilər qazanaraq yeni mənalar kəsb etməklə dilin qrammatik sistemində daxil olur, müvafiq qrammatik normalara tabe olur, paradiqləmlər yaradır. İngilis dilində alınma sözlərin sonunda iki samitin ardıcıl işlənməsi kifayət qədərdir. Məsələn: *sent, şilling, standart, turist, pudinq, lord* və s.

Semantik mənimsəmə zamanı alınma terminlər dilin funksional-semantik sistemində daxil olur və xüsusi sahədə istifadə olunur, həmçinin müstəqil və dəqiq semantik çalara malik olur. Bu prosesdə məna seçimi faktı əsas amilə çevrilir. Araşdırmadan aydın olur ki, qrammatik mənimsəmədə hər bir dilin milli özəllikləri, sistemliliyi, daxili strukturu əsas götürülür. Buna görə də alınma sözlər birbaşa deyil milli dillərin qrammatik quruluşu, normaları səviyyəsində yeni formada tərtib olunduqdan sonra dillərə keçir.

Tədqiqat prosesində təhlil edilən elmi – nəzəri müddəalar aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir:

1. Cəmiyyətin inkişafının müəyyən pillələrində müxtəlif xalqlar arasında ictimai-siyasi, mədəni əlaqələr dillərin formalaşmasında və zənginləşməsində stimullaşmış və həmin əlaqələr prosesində bir xalq qohum və ya qeyri-qohum xalqlardan müəyyən anlayış və məfhumları almaq məcburiyyətində qalmışdır. Milli dillərin lüğət tərkibində alınmaların işlənməsinə müxtəlif xalqlarla tarixi münasibətlər, ticarət və elmi-mədəni əlaqələr, vahid elmi-texniki məkan və informasiya mübadiləsi real zəmin yaratmışdır. Milli dillərin lüğət tərkibinə dünyanın zəngin dillərindən xeyli miqdarda söz və termin keçmiş, müəyyən keyfiyyət və kəmiyyət dəyişikliklərinə məruz qalmışdır.

2. Elmin inkişafı, mövcud obyektlər haqqında biliklərin artması

nəticəsində müxtəlif sahələrə ayrılmalara baş vermişdir ki, bu özünü elmin daxili sahələrinin artmasında və bir elmdən digər müstəqil elmlərin, yaxud bir sahədən digər sahələrin yaranmasına səbəb olur. Buna görə də alınma terminlərin milli dillərdə yeni mənanın və müəyyən predmet barədə yeni təsəvvürün terminoloji mənə ilə oppozisiya təşkil etməsi faktı xarakterik bir hal almışdır.

3. Alınmaların tərkibində qrammatik elementlər, şəkilçilər milli dillərdə bir morfem kimi müstəqil işlənə bilmədiyindən ayrı-ayrı sözlərin tərkibində yeni derivatoloji xüsusiyyət qazanmışdır. Yeni dil mühitində yad elementlərin, şəkilçilərin postpozitiv və prepozitiv mövqələrdə işlənməsi söz yaradıcılığı imkanlarından asılı vəziyyətə düşmüşdür. Milli dillərdə müxtəlif mənşəli alınma elementlər vaxtaşırı yeni söz və söz birləşmələrinin yaradılmasında fəal iştirak etmişdir. Alınmalar dillərə məxsus morfemlərlə (şəkilçilərlə), sözlərdə birləşərək sintetik və analitik yollarla leksik-terminoloji birləşmələr yaratmış və nəticədə dillərin semantik imkanlarının genişlənməsinə səbəb olmuşdur.

4. Alınmalarda özünü göstərən çoxmənalılıq - çoxmənalı ümumişlək sözün mənalardan birinin məcazlaşması, sözün terminə transformasiyası, morfoloji göstəricilərin polisemiyası səbəblərindən meydana çıxmışdır. Çoxmənalı alınma terminlərin forma və mənalalarının təhlili təcrübəsi göstərir ki, onların bir-birinə leksik-semantik paradigma kimi baxmaq lazımdır. Həmin paradigmatik münasibətlərdə məcburi mənə və invariantı bütün leksik-semantik variantlar üçün eyni olub, hər bir leksik-semantik variantda əlavə xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur.

5. Alınmaların inkişafı prosesində sinonimlik, variantlıq və dubletlik kimi leksik-terminoloji hadisələr meydana çıxmışdır. Eyni mənə bildirən müxtəlif mənşəli alınmalar, alınma sözlərlə milli qarşılıqların paralelliyi, alınmaların ixtisar sinonimləri, alınma və milli şəkilçilərin eyni sözdə işlənməsi, alınmaların tərkibində baş verən fonetik dəyişmə variantları, müxtəlif dövrlərdə eyni məfhumu ifadə edən termin dubletləri əmələ gətirmişdir.

6. Azərbaycan dilində öz işləkliyini itirmək üzrə olan alınma sözlərin dilin öz daxili imkanları hesabına yaranan sözlərlə - neologizmlərlə əvəzlənməsi prosesi intensiv şəkildə almışdır. Alınma sözlərin milli sözlərlə əvəzlənməsi prosesində qədim türk abidələri, qohum türk dilləri və müasir ləhcələr əsas mənbə kimi götürülməyə başlanılmışdır. Bu isə milliləşmə prosesinin daha intensiv və məqsədyönlü şəkildə həyata keçirildiyini göstərir.

7. Beynəlmiləl terminlərin əsas mənbəsi beynəlxalq dil funksiya-

sını yerinə yetirən ingilis dilidir. Yəni müasir dövrdə yaranan yeni beynəlmiləl termin və beynəlmiləl sözlərin mənbə dili ingilis dilidir. Mənbə dil funksiyasını ingilis, fransız, alman, rus, ispan və italyan dilləri də yerinə yetirir. Onların vasitəsilə formalaşan yeni terminlərin beynəlmiləl termin statusu alması hadisəsi geniş yayılmışdır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin dərc olunmuş aşağıdakı tezis və məqalələrində öz əksini tapmışdır.

1. Azərbaycan dilində beynəlxalq terminlərin işlənməsi. AMEA “Terminologiya məsələləri”, Bakı, Elm-2008, səh.19-21.

2. Alınmalar və onların assimilyasiya prosesi. AMEA “Terminologiya məsələləri”, Bakı, Elm-2009, səh. 30-34.

3. Əcnəbi dillərdən Azərbaycan dilinə keçən terminlər. Gənc tədqiqatçıların Ümumrespublika Elmi konfransının materialları. Bakı, 06-07 may, 2010, səh.545.

4. Beynəlxalq terminlərin dildə işlənmə xüsusiyyətləri. AMEA, “Terminologiya məsələləri”, Bakı, Elm, 2010, səh.24-30.

5. Beynəlmiləl terminlərin komponentlərə görə fərqlənən modellərinin təyini. AMEA, “Terminologiya məsələləri”, Bakı, Elm-2011, səh.63-70.

6. Sözləmə, terminalma hadisələri və terminlərin beynəlmilləşməsi. “Qafqaz Universiteti”, №32, Bakı, 2011, səh.56-60.

7. Beynəlmiləl terminlərin qrafik və fonetik mənimsənilməsi. AMEA, “Filologiya məsələləri”, №10, “Elm və təhsil”, Bakı, 2012, səh.94-98.

8. Beynəlmiləl terminlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. “Dil və ədəbiyyat” beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, №4(84), Bakı, 2012, səh.93-96.

9. Beynəlmiləl termin və beynəlmiləl sözlərin semantik mənimsənilməsi. Qafqaz Universiteti, Gənc tədqiqatçıların I Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları. Bakı, 25-26 aprel, 2013, səh. 426.

10. Роль интернационализмов в обогащении национального языка. “Vestnik MQLU”, №16 (675), Moskva, 2013, səh.91-96.

11. Beynəlmiləl söz və terminlərin mənşəyi və mənbəyi. Qafqaz Universiteti, Gənc tədqiqatçıların II Beynəlxalq Elmi Konfransı. Bakı, 18-19 aprel, 2014, səh.182.

12. Alınma terminlərin qrammatik mənimsənilməsi. Qafqaz Universiteti, Gənc tədqiqatçıların III Beynəlxalq Elmi Konfransı. Bakı, 17-18 aprel, 2015, səh.860-862.

Эмира Агамирзаева

Заемствования в терминологии национальных языков (на основе материалов азербайджанского и английского языков)

Резюме

Диссертация посвящена заимствованиям в терминологии национальных языков. Во вводной части диссертации предоставляются сведения об актуальности темы, о целях и задачах исследования, о научной идентичности, о теоретической и практической значимости, о методах и источниках, об апробации и о структуре.

В I главе диссертации исследуются термины, заимствованные в процессе взаимного обогащения языков. В данной главе, с помощью подробных фактов, анализируется роль интернациональных и заимствованных терминов в обогащении национальных языков, привлекаются к исследованию специфика понятия интернационального слова и термина, а также заимствованных терминов. Факты азербайджанского языка анализированы на основе ведущей позиции непосредственного получения или получения посредством английского языка из других европейских языков, а также в контексте взаимосвязей между языками, в процессе взаимообусловленности термина и слова.

II глава диссертации называется «Спецификация, полуфункциональность и структурно-семантические особенности заимствованных терминов, употребляемых в национальном языке». В данной главе устанавливается специфика интернациональных терминов и источников появления заимствований и терминов. В научной литературе, посвящённой истории исследования терминологии, заимствованные термины делятся на следующие группы: 1) Термины, произведённые в собственной системе отдельных языков; 2) Термины, заимствованные из других языков; 3) Термины, заимствованные посредством других языков; 4) Термины, возникшие на основе различных интернациональных словесных элементов в рамках определённого языка.

III глава диссертации называется «Регуляция и освоение заимствований в языке». В третьей главе в теоретическом аспекте исследованы факторы и критерии, формы освоения заимствованных терминов.

В заключительной части диссертации освещаются выводы, полученные во время исследования данной темы.

***Borrowings in the creation of terminologies of national languages
(on the basis of the Azerbaijani and English languages)***

Summary

The dissertation has been devoted to the borrowings in the term creativity of national languages. The actuality of the subject, the aim and duties, scientific innovation, practical and theoretical importance, method and resources, approbation and the structure of the research are informed in the preamble of the dissertation. The topic of “Borrowings in the process of mutual enrichment of languages” in the first chapter of the dissertation has been involved in the research.

The role of international and loan terms, the notions of the international word and international terms and the specification of the loan terms in the enrichment of the national languages have been involved in the research with rich facts in this chapter. The current processes in the Azerbaijan language, a direct leading position of new borrowings from European languages and a gradual leading position of new borrowings from the English language, the term and word borrowing process have been analysed in the mutual relation context of the languages in this chapter.

The second chapter of the dissertation is called “The specification, polyfunctionality and structural-semantic features of the loan terms used in the national languages”. In this chapter, the specification of the international terms, the creation resources of loan words and terms are defined. Loan terms are divided into the following groups as to their historical sources: 1) own derivatives of the separate languages; 2) terms borrowed from other languages; 3) terms borrowed through other languages; 4) terms created on the basis of different international word elements within the certain language.

The third chapter is called “The regulation and appropriation of the borrowings”. The factors, appropriation standards and forms that govern the appropriation of the borrowings have been researched in a theoretical aspect in this chapter.

The obtained scientific-theoretical provisions have been reflected in the part of “Resume” in the dissertation.

Sayı 100 nüsxə, format 60x80 1/16 1,75 ç.v.
Avtoreferat AMEA-nın kompüter mərkəzində yığılmışdır.

Ünvan: Hüseyn Cavid prospekti , 115

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАН
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ имени НАСИМИ**

На правах рукописи

АГАМИРЗАЕВА ЕСМИРА ГАМЗААГА кызы

**ЗАИМСТВОВАНИЯ В ТЕРМИНООБРАЗОВАНИИ
НАЦИОНАЛЬНЫХ ЯЗЫКОВ**
(на материале азербайджанского и английского языков)

5704.01 –Теория языка

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологическим наукам

БАКУ-2016